

Лиман Ігор

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
завідувач кафедри історії та філософії
Бердянського державного педагогічного університету*

Петрик Крістіна

*кандидатка педагогічних наук,
доцентка кафедри початкової освіти
Бердянського державного педагогічного університету*

**ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ: МІЖНАРОДНИЙ І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД
ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БЕРДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В УМОВАХ РЕЛОКАЦІЇ**

**TRADITIONS AND INNOVATIONS: INTERNATIONAL AND EUROPEAN
EXPERIENCE OF EDUCATIONAL ACTIVITIES OF BERDIANSK STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY IN THE CONTEXT OF RELOCATION**

***Анотація.** У статті висвітлено міжнародний досвід освітньої діяльності Бердянського державного педагогічного університету в умовах релокації. Описано виклики та можливості, з якими зіштовхнувся заклад вищої освіти в умовах вимушеного тимчасового переміщення, зумовленого повномасштабним вторгненням російської федерації. Також приділено увагу питанням інтернаціоналізації освіти та отримання європейського досвіду задля перспектив розвитку університету, вдосконалення освітньої діяльності та популяризації серед викладачів і студентів євроінтеграційної проблематики наукових досліджень. В межах статті автори акцентують увагу на конструкті «університет без стін» та важливості дистанційної освіти в Бердянському державному педагогічному університеті в умовах війни та його тимчасового переміщення. Зазначається, що кадровий та інтелектуальний потенціал викладачів є важливим ресурсом для університетів в умовах релокації та реінтеграції. Стійкість, мобільність та інтелектуальний розвиток науково-педагогічних працівників допомагають забезпечити якість вищої освіти. Наголошується на важливості співпраці викладачів та студентів Бердянського державного педагогічного університету з Українською Асоціацією викладачів та дослідників європейської*

інтеграції та експертів проєкту «Rebuilding the Potential of EU Studies in the Conflict-affected Areas of Ukraine: Addressing Challenges and Creating Solutions» задля перейняття досвіду з запровадження Європейських Студій. Стаття надає додаткові стратегічні інсайти щодо традицій та новацій в освітній діяльності українського вищого навчального закладу в умовах релокації.

Ключові слова: Бердянський державний педагогічний університет, університет без стін, релокація університетів, традиції та новації в освітній діяльності, міжнародний досвід, євроінтеграція української освіти.

Summary. The article highlights the international experience of the educational activities of Berdiansk State Pedagogical University in the context of relocation. The challenges and opportunities faced by the higher education institution in the context of forced temporary relocation due to the full-scale invasion of the Russian Federation are described. Attention is also paid to the issues of internationalization of education and gaining European experience for the prospects of university development, improvement of educational activities and popularization of European integration research issues among teachers and students. In the article, the authors focus on the construct of "university without walls" and the importance of distance education at Berdiansk State Pedagogical University in the context of war and its temporary displacement. It is noted that the human and intellectual potential of teachers is an important resource for universities in the context of relocation and reintegration. The sustainability, mobility and intellectual development of academic staff help ensure the quality of higher education. The importance of cooperation of teachers and students of Berdiansk State Pedagogical University with the Ukrainian Association of Teachers and Researchers of European Integration and experts of the project «Rebuilding the Potential of EU Studies in the Conflict-affected Areas of Ukraine: Addressing Challenges and Creating Solutions» to share the experience of implementing European Studies. The article provides additional strategic insights into the traditions and innovations in the educational activities of a Ukrainian higher education institution in the context of relocation.

Keywords: Berdiansk State Pedagogical University, university without walls, university relocation, traditions and innovations in educational activities, international experience, European integration of Ukrainian education.

*Університет був, є і буде!
Головне – не стіни, а люди...
Ігор Богданов*

В Україні від початку повномасштабного вторгнення російської федерації гостро постала проблема вимушеного термінового переміщення освітніх закладів, адже українська освіта має продовжуватися попри війну. Цей виклик випав і на долю Бердянського державного педагогічного університету. Переміщені університети стали феноменом вищої освіти в Україні і прикладом

стійкості, єдності, прагнення до розвитку та підвищення якості освіти навіть у складних умовах існування поблизу лінії фронту та перманентних бойових дій.

Рушійною силою переміщених закладів вищої освіти є наявність значного кадрового та інтелектуального потенціалу, оскільки цей потенціал може стати важливим джерелом для розвитку не тільки університету, але й всього суспільства. Досвід викладачів є гарантією стабільності та професіоналізму освітнього процесу, а інтелектуальний потенціал науково-педагогічних працівників забезпечує високий рівень якості формування нового покоління фахівців та лідерів [8].

Кадровий потенціал тимчасово переміщених університетів є не просто ресурсом, але і справжнім двигуном, що може спонукати до розвитку та вдосконалення різні сфери освіти, науки та суспільства. Цей потенціал включає в себе знання, навички, досвід і талант, які можуть бути використані для створення нових можливостей, впровадження інновацій та сприяння загальному прогресу. Викладачі, які готові адаптуватися до нових умов та навчати студентів в умовах невизначеності, стають безцінними ресурсами для університету. Важливо визнати, що ця стійкість і мобільність вимагає підтримки та психологічної підтримки. Університетські спільноти можуть взаємодіяти із суспільством, навколишнім середовищем та глобальними проблемами, рухаючись при цьому вперед. Таким чином, кадровий потенціал тимчасово переміщених університетів – це могутня рушійна сила, яка спрямовує суспільство до знань і прогресу.

В умовах тимчасової релокації університетів не менш важливого значення набуває й інтелектуальний потенціал самих викладачів, який окреслює прогресивний поступ освітнього процесу в закладі вищої освіти. Науково-педагогічні працівники вносять неперевершені знання, досвід та інноваційні ідеї в університетське середовище, що має безпосередній вплив на навчання і розвиток студентів та інших учасників освітнього процесу. Викладачі, які мають глибокі знання у своїй галузі, можуть вчити студентів останнім досягненням науки та техніки, їхні новітні відкриття та дослідження стають основою для навчальних програм та відображаються у змісті курсів. Досвідчені педагоги, які володіють високим рівнем інтелектуальної компетентності, можуть бути ефективними менторами для здобувачів вищої освіти. Їхні поради та наставництво сприяють розвитку креативного мислення та Soft Skills тих, хто завтра будуватиме нове українське суспільство. Інтелектуально стимулююче навчання сприяє розвитку критичного мислення у студентів. Викладачі, які піднімають сучасні питання в освіті, реагують на виклики сьогодення та заохочують до діалогу, розширюють нові горизонти для майбутніх фахівців. Вони можуть заохочувати студентів до створення нових ідей та інноваційних проєктів і надихати на відкриття нових шляхів у своїй галузі. Так, інтелектуальний потенціал викладачів тимчасово переміщених університетів є ключовим фактором у формуванні якісної освіти та розвитку молодого покоління, що впливає на майбутнє суспільства. Вони є джерелом знань,

інспірації та пізнання для своїх учнів, що робить їх справжніми модераторами та провідниками знань в освітньому процесі.

Отже, наявність кадрового та інтелектуального потенціалу дозволяє тимчасово переміщеним університетам бути важливими агентами змін у суспільстві, вийти на міжнародний рівень, зберігаючи при цьому традиції, сприяючи розвитку та новаціям.

Мета статті – узагальнення міжнародного і європейського досвіду та аналіз перспектив розвитку переміщених університетів на прикладі Бердянського державного педагогічного університету.

У межах дослідження порушеної проблеми вивчення міжнародного досвіду переміщених закладів освіти є надзвичайно важливим для України, оскільки відсутність чіткої національної стратегії інтернаціоналізації освіти призводить до незначних обсягів експорту освітніх послуг, незадовільних темпів розвитку міжнародних освітніх програм і, відповідно, ускладнює ефективну інтеграцію вітчизняної освіти до загальноєвропейського та світового освітнього простору [3].

Слід зауважити, що традиційні заклади вищої освіти в Європі на сьогодні демонструють всебічну зацікавленість проблемами, що пов'язані з новими видами вищої освіти – такими, як корпоративні та віртуальні університети. Поряд з цим, усвідомлюючи потреби закладів вищої освіти у деяких країнах, які розвиваються, багато європейських університетів започатковують різноманітні програми партнерства та академічного співробітництва. Саме в такому контексті заклади вищої освіти у країнах Європи прагнуть досягти балансу між своїми інституційними та академічними прагненнями, а також потребами у міжнародному співробітництві та проблемами, що постають перед різними динамічними конкурентами у всьому світі [1].

У науковому обігу досить часто функціонує поняття «університет без стін». Наприклад, Массачусетський університет ще з 70-их років пропонує лише одну окрему програму, яку можна пройти дистанційно, а в Європі стратегію на створення таких ЗВО планується впровадити до 2030. В Україні ж така модель вже ефективно працює в умовах воєнного стану, і багато університетів сьогодні існують лише у віртуальному форматі – як «університети без стін». Ця метафора відображає похмуру реальність інститутів, знищених після вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року. Однак ці віртуальні університети позбавлені свободи та підтримки популярної глобальної концепції «Університет без стін», яка також пропонує програми отримання ступеню поза звичайними аудиторіями (див. [go. nature.com/3i8xuym](https://go.nature.com/3i8xuym)) [7].

«Університет без стін» – це педагогічна концепція, яка підкреслює ідею, що навчання та освіта не обмежуються традиційними аудиторними заняттями в університетських приміщеннях. Це означає розширення можливостей навчання та доступу до знань за межами університетського кампусу та у зовнішньому середовищі. «Університет без стін» включає в себе такі концепції та практики: використання інтернет-технологій для навчання та доступу до освітніх ресурсів; залучення студентів до діяльності поза межами університетських стін, таких як

волонтерство, дослідницькі проекти, соціальні ініціативи; взаємодія з різними партнерами для надання студентам можливостей навчання у реальних ситуаціях. Такий підхід сприяє більшому залученню студентів до навчання, підвищенню їхньої практичної підготовки, допомагає розширити горизонти освітнього процесу та зрефлексувати у відповідь на зростаючі можливості, які пропонує цифрова епоха [6].

Моніторинг викликів сьогодення у сфері освіти дозволив виокремити акцентні питання, які підлягають детальному аналізу: вплив повномасштабного вторгнення на освітню систему України; стратегії освітнього врядування в умовах кризи; вплив суспільних подій сьогодення на здобувачів вищої освіти та викладачів; роль міжнародної спільноти та гуманітарних організацій у відновленні освітнього процесу; відновлення та реінтеграція закладів освіти.

Пропонуємо розглянути кожен з цих позицій більш детально:

1. Вплив повномасштабного вторгнення на освітню систему України:

- фізичні збитки та пошкодження: війна може призвести до знищення закладів освіти, лабораторій, бібліотек та інфраструктури, що суттєво ускладнює навчання та дослідження;

- дистанційність освітнього процесу: конфлікт може вимагати припинення навчальних занять або перерву в освітньому процесі, що може вплинути на успішність студентів та їхню готовність до навчання;

- відсутність доступу до освітніх ресурсів: війна може обмежити доступ до навчальних матеріалів, інтернету, наукових джерел і можливостей для дослідження.

2. Стратегії освітнього врядування в умовах кризи:

- евакуація студентів та персоналу: університети можуть вирішувати евакуювати студентів та персонал у безпечні регіони для продовження навчання;

- переорієнтація навчальних програм: навчальні програми можуть бути переорієнтовані на викладання практичних навичок та знань, які не потребують великої інфраструктури чи лабораторій;

- міжнародна підтримка та співпраця: університети можуть шукати підтримку від міжнародних гуманітарних організацій та установ, щоб забезпечити необхідні ресурси для навчання.

3. Вплив суспільних проблем сьогодення на здобувачів вищої освіти та викладачів:

- психологічні наслідки: військові конфлікти можуть викликати психологічний стрес серед студентів і викладачів через страх, невизначеність та втрати;

- втрата можливостей для навчання та розвитку: студенти можуть втратити можливості для навчання через закриття університетів або переїзд в інші місця, де немає можливості отримати вищу освіту;

- перспективи на майбутнє: військові конфлікти можуть вплинути на кар'єрні перспективи студентів та викладачів через втрату навчальних можливостей та доступу до ринку праці.

4. Роль міжнародної спільноти та гуманітарних організацій у відновленні освітнього процесу: матеріальна допомога та ресурси: міжнародні гуманітарні організації можуть надавати матеріальну допомогу у вигляді навчальних матеріалів, обладнання та фінансової підтримки; технічна допомога та навчання: експерти можуть надавати технічну підтримку для відновлення інфраструктури та навчання місцевого персоналу; підтримка психологічного благополуччя: гуманітарні організації можуть надавати психологічну підтримку для студентів і викладачів, які пережили травматичні події.

5. Відновлення та реінтеграція: програми реабілітації:

- розробка та впровадження програм реабілітації для студентів і викладачів, які втратили можливості для навчання та розвитку у зоні конфлікту;
- професійна підготовка та перекваліфікація: надання можливостей для професійної підготовки та перекваліфікації студентам та викладачам.

Заклади освіти, що опинилися в умовах конфлікту та релокації, мають можливість використовувати сучасні інформаційні та комунікаційні засоби для організації навчання та спілкування в онлайн-режимі. Це робить освітній процес більш доступним та гнучким, дозволяючи студентам та викладачам взаємодіяти незважаючи на фізичні обмеження та географічну віддаленість. Саме така взаємодія, підґрунтям якої виступають спільні цінності та співпраця, сприяє розвитку життєвих компетентностей і соціалізації майбутніх фахівців, а застосування дистанційних інформаційно-комунікаційних і проєктних технологій – формуванню соціального досвіду в цифровому суспільстві.

В умовах воєнного стану важливим є створення доступного та безпечного освітнього середовища, надання якісної освіти відповідно до потреб здобувачів вищої освіти та запитів суспільства на шляху до євроінтеграції, оскільки саме останнє як фактор допомагає підвищити якість освіти в Україні. Процес гармонізації з європейськими стандартами та вимогами мотивує українські навчальні заклади покращувати програми, методи навчання та оцінювання, що, в свою чергу, дозволяє забезпечити міжнародне визнання дипломів та кваліфікацій. Усе це сприяє мобільності студентів та фахівців, їх безпроблемному працевлаштуванню та навчанню за кордоном і, відповідно, розвитку наукового співробітництва між українськими та європейськими університетами та дослідницькими центрами. Євроінтеграція сприяє обміну знаннями та інноваціями; стимулює модернізацію освіти в Україні, включаючи впровадження сучасних технологій та інноваційних методик навчання. Європейська інтеграція також вносить демократичні цінності в систему освіти, сприяючи розвитку громадянського суспільства та підтримці прав людини. В цілому євроінтеграція української освіти не лише сприяє покращенню системи освіти взагалі, але й забезпечує країну міжнародними можливостями, підвищує її конкурентоспроможність та сприяє побудові стабільного майбутнього, навіть в умовах війни та кризи.

Стратегія європейської інтеграції є ключовим засобом втілення у життя фундаментальних національних інтересів і розв'язання завдань реформування соціальної та економічної систем, що зумовлює потребу приведення

національних євроінтеграційних планів у відповідність з новими реаліями. Нині у світі формується новий погляд на фактори економічного зростання. Аналіз досвіду розвинених країн виявив, що основа стійкого економічного зростання забезпечується рівнем розвитку і динамізмом інноваційної сфери та відбувається на базі використання знань, інновацій як найважливіших економічних ресурсів, ініціатором яких є людина.

Високий динамізм змін, глобалізаційні процеси, непередбачуваність майбутнього, інтенсивне зростання високотехнологічних виробництв і комунікацій, людської мобільності – усе це позначається на якості життя у кожній країні. Сучасний стан розвитку теорії і практики освіти характеризується пошуком шляхів актуального й прогнозованого реагування на виклики часу. До найважливіших світових тенденцій, що визначають зовнішні впливи на розвиток національної системи освіти, належить усебічна глобалізація життя, що спрямовує світовий розвиток у напрямі формування єдиного простору, де без перешкод рухаються інформація, капітали, товари, послуги і люди. Зовнішніми та внутрішніми імперативами, що спричиняють вплив на розвиток національного кадрового потенціалу і зумовлюють потребу в новому імпульсі розвитку освітньої сфери в умовах її відкритості, здатному забезпечити стабільність та ефективність її розвитку, є:

- світова глобалізація та розвиток інформаційних технологій;
- трансформаційні процеси в українському суспільстві;
- загроза макроекономічній стабільності національної економіки;
- особливості формування національної інноваційної системи освіти тощо.

Варто зазначити, що в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом закріплено необхідність активізації їх співпраці у сфері вищої освіти, зокрема, з метою реформування та модернізації системи вищої освіти, сприяння зближенню в рамках Болонського процесу, покращення якості та підвищення важливості, спрощення доступу до вищої освіти; поглиблення співробітництва між закладами вищої освіти, активізації мобільності студентів та викладачів. Важливим аспектом співпраці є покращення якості вищої освіти в Україні, що включає в себе підвищення важливості цього сектору та спрощення доступу до вищої освіти для різних соціальних груп населення. Заходи, передбачені Угодою, спрямовані на створення більш прозорої, сучасної та конкурентоспроможної системи вищої освіти в Україні [4].

Угода про асоціацію визначає необхідність поглиблення співробітництва між закладами вищої освіти України та ЄС, що передбачає обмін досвідом та найкращими практиками, спільні наукові дослідження та проекти, а також активізацію мобільності студентів та викладачів між українськими та європейськими навчальними закладами. Цей обмін допомагає збагачувати освітнє середовище, забезпечує доступ до новітніх методик та технологій, і сприяє розвитку академічних контактів між країнами. Така співпраця відкриває нові можливості як для здобувачів вищої освіти, так і для викладачів, розширює їхні горизонти й сприяє обміну знань та ідей. Окрім того, Угода про асоціацію

між Україною та ЄС встановлює важливий курс на покращення якості вищої освіти в Україні та її інтеграцію в європейський освітній простір [4].

Долучення до європейських освітніх асоціацій надає українським університетам широкі можливості. Через участь у міжнародних проєктах та програмах обміну українські студенти та викладачі отримують доступ до світового досвіду та найкращих практик у сфері освіти. Поряд з цим спільні проєкти та академічні обміни сприяють підвищенню якості навчання та досліджень українських університетів. Окрім того, участь у європейських асоціаціях допомагає зробити українські університети більш визнаними та привабливими для міжнародних студентів та викладачів. Саме тому цей крок є важливим для України, яка намагається глибше інтегруватися в європейську освітню спільноту, оскільки подальша співпраця та обмін знаннями між українськими та європейськими університетами буде сприяти розвитку освіти та науки в Україні та в Європі.

Назва мікропроєкту: «Започаткування Європейських Студій у Бердянському державному педагогічному університеті».

Актуальність. Місто Бердянськ зокрема, і регіон, який представляють студенти Бердянського державного педагогічного університету в цілому є зоною впливу «руського міра». Загальновідомо, що РФ воює не лише за українські території, але і за свідомість цивільного населення. Кожному, хто проживає на так званих «територіях впливу «руського міра», відверто бракує усвідомлення подій сьогодення, розуміння переваг європейського спрямування України. Потенціал бути потужним промоутером цінностей Європейського Союзу має Бердянський державний педагогічний університет. Але на заваді започаткуванню Європейських Студій у ньому стоїть у тому числі і брак досвіду в складанні якісних апікаційних заявок на напрямок ім. Жана Монне програми Еразмус +. За таких умов важко переоцінити ту можливість, яку може надати залучення БДПУ до академічного проєкту «Rebuilding the Potential of EU Studies in the Conflict-affected Areas of Ukraine: Addressing Challenges and Creating Solutions».

Триєдина *мета* мікропроєкту полягає в аналізі потенціалу Бердянського державного педагогічного університету для започаткування Європейських Студій; підготовці у кооперації з Українською Асоціацією викладачів та дослідників європейської інтеграції конкурентоспроможної заявки на напрямок ім. Жана Монне програми Еразмус + для запровадження таких студій; організації на базі університету заходів з популяризації серед викладачів і студентів євроінтеграційної проблематики.

Складові реалізації мікропроєкту:

- Вивчення досвіду Української Асоціації викладачів та дослідників європейської інтеграції та експертів проєкту «Rebuilding the Potential of EU Studies in the Conflict-affected Areas of Ukraine: Addressing Challenges and Creating Solutions» у запровадженні Європейських Студій;

- Критичний аналіз потенціалу Бердянського державного педагогічного університету (в цілому, а також його структурних підрозділів і викладачів) для започаткування Європейських Студій;

- Підготовка у кооперації з Українською Асоціацією викладачів та дослідників європейської інтеграції конкурентоспроможної заявки на напрямок ім. Жана Монне програми Еразмус + для запровадження Європейських Студій у Бердянському державному педагогічному університеті;

- Організація на базі Бердянського державного педагогічного університету серії заходів з популяризації серед викладачів і студентів євроінтеграційної проблематики.

Очікувані результати:

- Перейняття досвіду Української Асоціації викладачів та дослідників європейської інтеграції та експертів проєкту «Rebuilding the Potential of EU Studies in the Conflict-affected Areas of Ukraine: Addressing Challenges and Creating Solutions» у запровадженні Європейських Студій;

- Визначення найбільш перспективних з точки зору можливостей для розробки Європейських Студій із їх долученням наукових проблематик окремих викладачів і структурних підрозділів Бердянського державного педагогічного університету;

- Подання конкурентоспроможної заявки на напрямок ім. Жана Монне програми Еразмус + для запровадження Європейських Студій у Бердянському державному педагогічному університеті;

- Підняття рівня зацікавленості викладачів та студентів Бердянського державного педагогічного університету у вивченні проблем, пов'язаних з євроінтеграційними процесами;

- Підняття рівня розуміння в місті і регіоні переваг європейського спрямування України.

Виконано:

- Вивчено досвід Української Асоціації викладачів та дослідників європейської інтеграції та експертів проєкту «Rebuilding the Potential of EU Studies in the Conflict-affected Areas of Ukraine: Addressing Challenges and Creating Solutions» у запровадженні Європейських Студій.

- Проведено критичний аналіз потенціалу Бердянського державного педагогічного університету (в цілому, а також його структурних підрозділів і викладачів) для започаткування Європейських Студій.

- Підготовлено і подано 2 апіляційні заявки на конкурс напрямку ім. Жана Монне програми Еразмус +. Заявки не пройшли.

- На базі Бердянського державного педагогічного університету організована серія заходів з популяризації серед викладачів і студентів євроінтеграційної проблематики.

Таким чином, можливість співпраці з Українською Асоціацією викладачів та дослідників європейської інтеграції та експертів проєкту «Rebuilding the Potential of EU Studies in the Conflict-affected Areas of Ukraine: Addressing Challenges and Creating Solutions», міжнародне співробітництво та обмін досвідом з університетами-партнерами сприяло підняттю рівня зацікавленості викладачів та студентів Бердянського державного педагогічного університету у вивченні проблем, пов'язаних з євроінтеграційними процесами та виведенню їх

на новий рівень розуміння в місті й регіоні переваг європейського спрямування України. Вивчення кращих європейських практик та реалізація міжнародних стандартів допомагають підняти якість вищої освіти в університеті та забезпечити конкурентоспроможність на світовому рівні, незважаючи на виклики військового конфлікту та релокації.

Тому перспективними вбачаємо такі ключові фактори післявоєнного відновлення сфери вищої освіти в Бердянському державному педагогічному університеті: розвиток людського потенціалу; європейська інтеграція освіти та науки; адаптація освіти та науки до європейських стандартів у контексті реалізації статусу кандидата на членство в ЄС, зокрема гармонізація законодавчо-нормативного, інституціонального та методологічного забезпечення сфери освіти; розвиток науки й інновацій; розвиток вищої професійної освіти; цифрова трансформація освіти та науки.

Список використаних джерел:

1. Білецька В. В., Полянничко О. М., Комоцька О. С. (2018) Тенденції розвитку вищої освіти в країнах Європейського союзу. *Молодий вчений. Педагогічні та психологічні науки* (4.3). 10–14.
2. Кучай Т. П., Кучай О.В. (2019) Забезпечення якості вищої освіти в європейському освітньому просторі. *Освітній простір України*. 15–19.
3. Сисоєва С. О., Кристопчук Т. Є. (2012) Освітні системи країн Європейського Союзу: загальна характеристика: навч. посіб. Київський університет імені Бориса Грінченка. Рівне : Овід, 352 с.
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (2022). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n2591
5. Українська освіта в умовах війни : монографія / за наук. ред. С. О. Терепищого. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. 234 с.
6. Suchikova, Y. (2023). A year of war. *Science*, 379 (6634). <https://doi.org/10.1126/science.caredit.adh2925>
7. Suchikova, Y., & Tsybuliak, N. (2023). Universities without walls: global trend v. Ukraine's reality. *Nature*, 614. <https://doi.org/10.1038/d41586-023-00380-y>
8. Lopatina H., Tsybuliak N., Popova A., Bohdanov I. and Suchikova Y. (2023). University without Walls: Experience of Berdyansk State Pedagogical University during the war. *Problems and Perspectives in Management*, 21(2-si), 4–14. [https://doi.org/10.21511/ppm.21\(2-si\).2023.02](https://doi.org/10.21511/ppm.21(2-si).2023.02)